

«ЖИВЕ ПРАВО» Є. ЕРЛІХА ЯК ВІДПРАВНА ТОЧКА РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ПРАВОВОГО ПЛЮРАЛІЗМУ**EUGENE EHRLICH'S "LIVING LAW" AS AN ESSENTIAL STARTING POINT FOR MODERN LEGAL PLURALISM**

Кобан О.Г., к.ю.н., асистент кафедри теорії права та держави
юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена Євгену Ерліху, засновнику соціологічної теорії в юриспруденції. Стаття окреслює погляди Є. Ерліха на право, наголошує на особливостях його мислення в контексті правового плюралізму. Саме цей тип мислення, що застосовується і в Європі, виявився найбільш ефективним за часів глобалізації суспільства. Автор також ставить під сумнів роль соціологічної юриспруденції Євгена Ерліха в сучасних дебатах про правовий плюралізм.

Ключові слова: правовий плюралізм, соціологічна юриспруденція, «живе право», праворозуміння, Євген Ерліх.

Статья посвящена основателю социологического направления в юриспруденции Евгению Эрлиху, изложено правопонимание Е. Эрлиха, особенности его мышления в контексте правового плюрализма. Этот тип мышления, который на данном этапе используется в Европе, наиболее эффективен во времена глобализации общества. Автор также исследует роль социологического подхода к праву Евгения Эрлиха в свете споров о правовом плюрализме.

Ключевые слова: правовой плюрализм, социологическая юриспруденция, «живое право», правопонимание, Евгений Эрлих.

The article is dedicated to Eugen Ehrlich, the founder of the sociological theory in jurisprudence. Article outlines E. Ehrlich's views on law, stresses the particularities of his thinking in the context of legal pluralism. That this type of thinking, also applied in Europe, has proven to be most effective in the times of the globalization of society. Author also questions the role of Eugen Ehrlich's sociological jurisprudence in contemporary debates about legal pluralism.

Problems of differentiation of concepts in the works of Eugene Ehrlich, influencing the formation of the basic conceptual apparatus of sociology of law, affect the formation of a discussion of contemporary sociologists of law in relation to the concept of law. Since the starting positions of scientists are the conceptual apparatus proposed by the founder of the sociology of law Eugen Ehrlich's, then the resolution of the discussion on pluralism in the terminological approach will allow to prepare a single definition of law in the sociological type of legal thinking.

In addition, the role of sociological jurisprudence directly depends on the understanding of the concepts laid down by the sociological school of legal thinking, and the pluralistic approach forms false concepts regarding the phenomenon of law from the point of view of "living law" of Eugen Ehrlich. Therefore, the lack of a pluralistic approach to the formation of a conceptual apparatus is a guarantee of stability in understanding the sociological type of right understanding.

Key words: legal pluralism, sociological jurisprudence, "living law", human rights, Eugene Ehrlich.

Постановка проблеми. Протягом всієї історії розвитку правової науки вчені та мислителі намагалися з'ясувати, що таке право, якими є його природа та сутність. Кожна нова епоха викликає радикальні зміни не лише в різних сферах життєдіяльності, але й у мисленні, його змісті, способах тощо. Це стосується також правового життя і правового мислення. Динамічність та складність дослідження цих питань у сучасний період, що зумовлено їхнім інтенсивним розвитком, безперервним зародженням нових та відмиранням старих явищ правової дійсності, унеможливили їх дослідження виключно традиційними, звичними для багатьох правознавців догматичними методами та способами. Кризу сучасного теоретичного правознавства багато сучасних вчених пояснюють саме лінійним вектором дослідження правового феномена. На зміну однобічному соціально-економічному детермінізму марксистської методології прийшло усвідомлення багатовекторності розвитку права, адже генезис права чітко продемонстрував, що останнє відображає і закріплює всю різноманітність соціокультурної діяльності людини, окремі аспекти якої можуть суттєво відрізнятися або прямо суперечити один одному. В основі цих відмінностей лежать базові ціннісні постулати, які орієнтують ті чи інші соціальні групи на особливий уклад та спосіб життя, формуючи водночас стійкі моделі соціальної взаємодії.

Тому сучасна правова наука перебуває в стані інтенсивних пошуків об'єднуючої концепції праворозуміння, яка б змогла опанувати істинну сутність права. Найбільш прийнятним підходом до проблем сучасного праворозуміння є правовий плюралізм, здатний урахувати досягнення існуючих концепцій розуміння права, нівелювати конфлікти між ними, сприймати право як цілісне явище.

Виклад основного матеріалу. Такий підхід дозволяє всебічно, настільки це можливо, обґрунтувати наявну багатоманітність форм прояву права, пояснити обумовленість суттєво-змістовних аспектів права специфікою соціокультурного буття. В основі розвитку права лежить багатолінійність та різноманітність, у будь-якій історичній ситуації в кожного народу є вибір різних напрямів правового розвитку. Навіть в окремо взятій державі розвиток права не проходить за прямою лінією, право часто перебуває в стані диференційованості та плюралізму, по-різному розвивається в часі та просторі, трансформуючись в окремі форми та системи. Різні історичні періоди розвитку суспільства залишають своєрідні відбитки, що відображається в правосвідомості як у раціональній теоретичній формі, так і в підсвідомій сфері, на рівні архетипів [1, с. 148–150].

Н. Рулан бачив витoki концепції правового плюралізму в стародавньому римському праві, яке розрізняло "ius civile" (внутрішньодержавне право) та "ius gentium" (право народів, яке поширюється на некорінних підданих римської держави) [2].

Дослідження правового плюралізму перетинається з так званим інтегративним підходом до розуміння права. Термін «інтегративна юриспруденція» належить Дж. Холлу [3, с. 739–743].

Розроблення методології дослідження права в ракурсі інтегративного підходу передбачає як один із напрямів дослідження права як багатоаспектного явища, оскільки право не зводиться суто до соціального, психологічного, нормативного, ідеального чи іншого змісту. У ньому поєднуються ці й інші аспекти, які, синтезуючись на більш високому рівні, створюють своєрідне явище, яке ми називаємо правом. Це положення можна вважати одним із

головних постулатів інтегративного підходу, якщо термін «інтеграція» розуміти в значенні конструювання методології міждисциплінарних досліджень, розроблення основи для використання наукового інструментарію з інших галузей знань.

Інтегральні теорії права, засновані на так званій неklasичній раціональності, претендують на створення принципово нової парадигми юридичної науки, яка б дозволила подолати протистояння класичних типів праворозуміння. Прибічники таких теорій виходять із розуміння права як багатовимірного і суперечливого феномена, жодне із традиційних пояснень якого не здатне забезпечити всю повноту й універсальність.

Вивчення та використання наукового інструментарію цього підходу відіграє важливу роль у більш точному розумінні сучасних дебатів на дану тему.

Як зауважують В. Белоносов та А. Некрасов, більшість інтегральних підходів до розуміння права виявляються різновидом соціологічного позитивізму [1, с. 149].

У свою чергу, російський правознавець М. Антонов твердить, що правовий плюралізм у сучасній інтерпретації сконцентрований на протиставленні права держави праву суспільства [4, с. 157].

Визнання і розуміння цивілізаційного плюралізму стали логічним наслідком правового плюралізму, який, у свою чергу, дав можливість обґрунтувати наявну різноманітність форм проявів права, пояснити обумовленість суттєво-змістовних аспектів права специфікою соціокультурної реальності [1, с. 148].

Нині «правовий плюралізм» є «ключовим поняттям у постмодерністському розумінні права» [5, с. 297], «важливою концептуалізацією, новою парадигмою для наукового дослідження права із соціального погляду» [6, с. 357]. Він зазвичай розглядається як стан, за якого правова дійсність людини визначається одночасно нормами офіційного права і нормами традиційного (архаїчне, звичаєве) права, а також іншими соціальними регуляторами. Держава не є монополістом у створенні і застосуванні права, адже поруч з офіційним правом у суспільстві існує безліч інших джерел норм, які зобов'язують людей до певної поведінки і виконують ту ж саму функцію, що і створювані державою правові норми.

Завдяки такому широкому розумінню права нова теоретична модель правового плюралізму спроможна стати методологічним підґрунтям для вивчення проблем, пов'язаних із сучасним розвитком поліетнічних суспільств на державному та міжнародному рівнях. Поруч із методологічними питаннями про джерела права та їх взаємодію ця парадигма зачіпає низку практичних питань законодавчої політики, спрямованої на зміну законодавства і системи розподілу прав в інтересах конкретної етносоціальної групи населення.

На зародження та подальший розвиток сучасного правового плюралізму істотно вплинули ідеї соціологічного підходу до права, висунуті видатним українським правознавцем Євгеном Ерліхом. З назви даної статті може здатися, що він належить до засновників правового плюралізму, але це не так, оскільки сам правовий плюралізм не є єдиним науковим рухом, а багато тез плюралістів суперечать науковій позиції Є. Ерліха. Є. Ерліх був із тих мислителів, які в епоху за-силля юридично-позитивістської методології обстоювали принцип плюралізму в поглядах на ви-токи права, істину в праві, методологію дослідження його тощо. Він стояв на науковій платформі, для якої було несуттєвим розмежування між фактичним і нормативним, і був далеким від применшення ролі закону і судочинства в правовій дійсності, що іноді характерно для теоретиків правового плюралізму. Навпаки, логіка концепції Є. Ерліха приводить нас до визнання ролі держави в розвитку права. Хоча концепцію «живого права» зазвичай розглядають як протипагу офіційному праву, як

намагання теоретично відсторонити державу від створення права, але суть полягає в тому, що винахідливість, оригінальність і новизна концепції «живого права» дали поштовх розвитку ідей правового плюралізму, заклавши своєрідний фундамент для виникнення його подальших сучасних версій.

У своїй теперішній інтерпретації, як зазначає російський вчений М. Антонов, правовий плюралізм сконцентрований на протиставленні права держави праву суспільства. Таке дуалістичне розуміння права невластиве Є. Ерліху, який вважав, що право завжди проявляється як єдине соціальне ціле, хоча і складається з безлічі соціальних порядків [4, с. 151].

Концептуально право може бути розділено на три логічні частини: офіційне право держави, офіційне право юристів і живе (соціальне) право. Є. Ерліх не розділяв ідеєю про можливість зведення фактичного звичаю в ранг правової норми, тому що для цього необхідна творча робота юристів. Він виявив та емпірично конкретизував глибокий зв'язок права з багатограним, структурно різноманітним суспільством. Учений також звернув увагу на недоліки поширюваної в межах юридичного позитивізму теорії правозастосування, яка стверджувала виключне значення в діяльності судді писаного права. Є. Ерліх виступив за визнання поруч із правом (а іноді й замість нього) інших позанормативних критеріїв.

Головним завданням є переоцінка відмінностей між державним (офіційним) правом, правом юристів та «живим» правом. Із цього погляду положення антропологічної юриспруденції, схильної під гаслом правового плюралізму включати в категорію права всі соціальні нормативні регулятори, не вкладаються в канву соціологічно-правової теорії Є. Ерліха. Її відмінність полягає в тому, що «матеріал» права є однаковим у різних сферах соціальної реальності, чи то внутрішні накази соціальних груп, держави, чи рутинні правила повсякденного життя, засновані на почутті справедливості.

Як слушно зазначив Хав'єр Тревіно, «відмінність позиції Ерліха лише в тому, що будь-яке право створено з одного матеріалу, суспільного життя загалом» [7, с. 132]. Фактично, «живе право» посідає центральне місце, а інші джерела походження права розглядаються лише тією мірою, яка необхідна для характеристики «живого права».

Тому визначальним принципом розуміння права за Є. Ерліхом є фактична солідарність між людьми, термін «право» водночас стосується всього, що регулює поведінку людей [8, с. 201–221].

Сукупність таких ідей у сучасній юридичній літературі зазвичай і об'єднується під поняттям правового плюралізму, прогалини і недоліки якого давно є предметом дискусій. Внутрішня теоретична багатоманітність правового плюралізму породила різні багатовекторні теорії, що дещо ускладнює можливість співвіднесення сучасного правового плюралізму з концепцією Є. Ерліха про «живе право», дослідження їх тонкого, часто химерного і зникаючого взаємозв'язку. Під час дослідження співвідношень між правовим плюралізмом і концептуальними засадами, висунутими Є. Ерліхом, стає очевидним, що поява концепції «живого права», кинутий нею виклик ідеології правового централізму, задали розвиток правового плюралізму як соціологічної, антропологічної та правової теорії. Водночас найбільш складні, але найбільш свіжі ідеї теорії правового плюралізму, зокрема ті, що висунуті Боавентурою де Соуза Сантосом, німецьким юристом і соціологом Гюнтером Тобнером, різко контрастують з ідеями Є. Ерліха [9].

Теоретичну винахідливість кинутого Є. Ерліхом виклику замкнутій системі правової аргументації догматична та позитивізму можна зрозуміти, якщо взяти до уваги ті регіональні, політичні й ідеологічні передумови, в яких Євген Ерліх створив своє «живе право». Він жив і

творив у тій частині Австро-Угорської імперії, яка після Першої світової війни стала частиною Румунії. Центральна державна влада перебувала далеко від життя численних та різноманітних етнічних груп регіону. Усвідомлення цього факту привело Є. Ерліха до переконання, що правовий позитивізм зі своїм обмеженим визначенням права не дає можливості зрозуміти реальність права як соціального регулятора, включає в себе лише ті аспекти, які незначно впливають на побут більшої частини народу. Правовий позитивізм же стоїть на тому, що право створюється державою, а формою його існування є офіційні нормативні акти, ухвалені уповноваженими нею органами встановленим порядком. Юридичні інститути не мають інших підстав для свого існування, окрім бажання держави, правотворчі можливості якої обмежені лише законами природи. Проте право є заочно ширшим по своїй суті, аніж тільки ті норми, які створюються та використовуються державними інституціями.

Хоча Р. Банакер і стверджує, що подібно до Е. Дюркгейма, К. Маркса, В.Г. Самнера і М. Вебера Є. Ерліх намагався «розкрити внутрішній взаємозв'язок права та інших соціальних сил» та «увів нове розуміння права, спеціально призначене для спростування панівного праворозуміння на Заході» [11, с. 34], зазначені вчені не можуть бути віднесені до тієї ж категорії, що й Є. Ерліх. Він відійшов від марксистських поглядів про «відмирання права після створення безкласового суспільства», і макро-соціологічного підходу Е. Дюркгейма. Є. Ерліх спробував побудувати соціально-науковий підхід до права, підкресливши важливість соціальних норм, що діють у суспільстві. Він, подібно до Р. Ієрінга та Л. Петражицького, був переконаний у соціальній причинності, яка лежала в основі права, коли представив свою концепцію «живого права» у 1911 р., використавши історіографічні й анкетні методи та застосувавши індуктивний підхід до побудови своєї концепції.

Такі сучасні вчені-плюралісти, як Дж. Гріффітс, Д. Нелькен, Б. Таманаха і К. Зігерт, характеризують «живе право» Є. Ерліха як «відправну точку для правового плюралізму». Для нас інтерес полягає не тільки в тому, наскільки доречним буде, розглядаючи правовий плюралізм, вказувати на ідеї Є. Ерліха, а і в тому, наскільки правильним є розуміння концепції «живого права» як антиетатистської. Цінність ідей Є. Ерліха пов'язана не лише з уже зрозумілою думкою про те, що право пов'язане із суспільством; їхня цінність – у створенні експлікативної схеми, яка дозволяє констатувати і пояснити такий зв'язок. Центральною ланкою цієї схеми і є концепція «живого права», яка не «затуманює», а, навпаки, пояснює, яким чином право формується в суспільстві і транслює в соціальне суспільство увявлення про справедливість.

Після того як Джон Гріффітс, Саллі Меррі і декілька інших соціологів та правознавців у середині 80-х рр. минулого століття поставили за мету спрямувати ідеї про правовий плюралізм у русло наукової теорії, вони зазнали змін, але водночас зберегли свій основний антиетатистський мотив.

Зокрема, Дж. Гріффітс, опираючись на теорію «напівавтономних полів» соціальної дійсності, сформульовану американським соціологом Саллі Мур, спробував розглянути право як безліч таких напівавтономних полів, кожне з яких може претендувати на підпорядкування своїм вимогам поведінки індивіда (або групи). Людина може належати одразу до декількох асоціацій, груп та каст, і кожне із цих полів створює свої механізми соціального зв'язку, групової єдності, – усього того, що людина сприймає як обов'язковий регулятор її поведінки ззовні (не з мотивів тільки внутрішніх переконань). Центральним завданням правового плюралізму для Дж. Гріффітса була боротьба з ідеєю, згідно з якою «право існує лише в єдиному числі, тільки як певна єдність, як винятковий ієрархічний нор-

мативний порядок, що залежить від державної влади» [11, с. 5]. Таку боротьбу можна вести двома способами. З одного боку, через розуміння того, що поруч з офіційним правом існує і право неофіційне, тобто безліч правових порядків, що конкурують із правовим порядком держави (плюралізм у суворому розумінні слова), з іншого – через визнання того факту, що існують різні нормативні порядки, які можуть набути статусу правових після їх інтеграції до державного порядку (плюралізм у полегшеному розумінні). Справжнім правовим плюралізмом є для Дж. Гріффітса тільки плюралізм у суворому розумінні. Питання зводиться до доказування схожості, аналогічності державного та недержавного правопорядків. Такий підхід швидко довів свою неспроможність, оскільки навіть якщо буде доведено можливість атрибуції терміна «право» для позначення неофіційних нормативних регуляторів (аж до визнаного Є. Ерліхом «злочинського права»), то це не приведе до одночасного доказування тотожності змісту і функцій права держави і права інших соціальних груп. Те, що правове життя відбувається не лише в кабінетах законодавців і суддів, але і в соціальних союзах, у житті простих людей, ще не доводить рівнозначності соціального й офіційного права. Із цього погляду основним завданням Є. Ерліха було повернути увагу юристів до паралельних соціальних процесів, що супроводжують створення і застосування офіційного права.

У своїй статті «Глобальна Буковина» Гюнтер Тойбнер спробував оцінити значення соціології права Є. Ерліха для пояснення сучасних явищ глобалізації права. Ознаками такої глобалізації Г. Тойбнер назвав децентралізацію правових порядків у західних суспільствах: професійне і локальне самоврядування, право транснаціональних корпорацій, міжнародних юридичних фірм, права людини в інтерпретації різних недержавних організацій тощо.

На переконання Г. Тойбнера, ці правові регулятори розвиваються незалежно від держави та її права; для опису цих регуляторів не підходять терміни та концепції, взяті із традиційної теорії права та держави; ці регулятори поступово отримуватимуть захист політичних інститутів, які, у свою чергу, будуть розвиватися у формах, не схожих на ту форму держави, яку прийнято називати «Вестфальською». У результаті цього нове глобальне право приведе до формування у світі нової політичної системи, де зникнуть держави у звичному сенсі і де єдність буде забезпечуватися не за допомогою єдиного космополітичного порядку, а через систему структурних зв'язків. Цю нову політико-правову реальність, де суспільства будуть ділитися не за територіальним, а за функціональним критерієм, перетворившись на «глобальні села», Г. Тойбнер запропонував назвати «глобальною Буковиною». Саме право «глобальних сіл» (маються на увазі такі периферійні правові явища з погляду традиційної теорії права, як права етнічних груп, релігійних конфесій, професійних об'єднань, торгових і промислових корпорацій) лежить в основі глобалізації. Система взаємозв'язків між цими групами («комунікативна мережа»), самоорганізованою через структурні зв'язки, змінить у майбутньому право національних держав. У центрі розвитку такого права, яке Г. Тойбнер позначає терміном Є. Ерліха «живе право», лежатиме не система абстрактних правил поведінки, а сукупність комунікативних процесів.

Таке розуміння соціолого-правових ідей Є. Ерліха викликало полемічну відповідь із боку Давида Нелькена. Він поставив під сумнів можливість реінтерпретації концепції «живого права» у дусі соціології Н. Лумана: ідея самоорганізованих соціальних систем, на думку Д. Нелькена, абсолютно не підходить для опису соціальних спілок, які в теорії Є. Ерліха розумілися як продукти суспільного розвитку, а не як замкнені на собі комунікативні дискурси. У поле зору Є. Ерліха не входили і не могли входити правові норми транснаціональних компаній,

квазіпрецедентне право третейських судів, міжнародні організації та їхнє право, тобто весь той масив правових явищ, який пов'язується із «глобалізацією права». Осучаснення «живого права» Є. Ерліха для того, щоби включити ці нові явища в обсяг даного поняття, призводить до підміни понять у розумінні соціології права.

Брайан Таманаха піддав критиці спроби реанімувати ерліхівську ідею «живого права» у контексті сучасних дебатів про правовий плюралізм. Розуміючи значення соціології права Є. Ерліха не в безпідставному розширенні поняття права, яке характерне для сучасних теоретиків правового плюралізму, а в ідеї про те, що «право живе в суспільстві», Б. Таманаха закликає врятувати Є. Ерліха від безрозмірної концепції живого права як синоніма правового плюралізму, який американський учений концептуально відкидає.

Протилежна позиція Марка Гертогена, він також намагається врятувати живе право Є. Ерліха від юриспруденції, яка схильна ототожнювати живе право з об'єктивним порядком суспільства.

На думку М. Гертогена, сутність вчення Є. Ерліха полягає у зворотному завданні – у дослідженні того, як право живе в повсякденному житті, у правосвідомості людей. Вчення Є. Ерліха призначено для суспільно-наукового дослідника, а не для судді. Тому вчення про «живе право» не є корисним для теорії права, а юридизація цього вчення лише «затуманює уявлення людей про право і справедливість».

Д. Нелькен наголошував на тому, що під «живим правом» Є. Ерліх розумів три аспекти правового життя: створення та застосування права юристами; визнані державою як правові правила та звичаї; ті правила і звичаї, які не визнаються або навіть відкидаються державою. Зведення «живого права» Є. Ерліха тільки до останнього аспекту істотно спотворює ідеї, які Є. Ерліх намагався донести через свою концепцію «живого права», до того ж невизнане державою живе право може і не стати нормою права (у сенсі правил поведінки, норм-рішень, правових пропозицій).

Інша річ, що соціальне життя не будується лише на основі норм офіційного права та юридичної доктрини (на «правових приписах»), а розвивається здебільшого поза прямим зв'язком із ними – фактичні правові відносини передують діяльності законодавців із фіксації норм права.

В якому ж тоді зв'язку перебуває вчення Є. Ерліха із сучасними уявленнями про правовий плюралізм, чи можна Є. Ерліха відносити до засновників цього напрямку? Правовий плюралізм у його крайніх проявах (у «суворій версії», якщо скористатися типологією Дж. Гріффітса) у принципі

заперечує постулат єдності права і наполягає на корінній протилежності права держави і права суспільства.

Ідеї Є. Ерліха про цей предмет ґрунтуються на протилежній думці – нерозривності зв'язку офіційного та соціального права, тому до прибічників «суворій версії» правового плюралізму Є. Ерліха віднести не можна.

Спробуємо поставити теорію Є. Ерліха в ракурс доктрини безлічі рівнозначних соціальних порядків. Як ситуацію правового плюралізму деякі дослідники описують будь-яку ситуацію, коли у своєму повсякденному житті індивід підпорядкований різним регулятивним системам, які сам цей індивід розглядає як «правові», або коли індивід має можливість вибору між державним та недержавними правопорядками і юрисдикціями. Зрештою, думка про те, що є право, залежить від суб'єктивної думки окремих людей. Можна припустити, що і такими поглядами Є. Ерліх не солідаризувався б, оскільки такий суб'єктивізм суперечив позитивістському образу об'єктивного наукового знання про право, який учений, безсумнівно, обстоював на сторінках своїх творів. Множинність думок і багатоваріантність підходів до права, яку деякі прихильники правового плюралізму вважають перевагою даного напрямку, може привести до простої еkleктики, ні на йоту не наблизить нас ні до розуміння суті права, ні до пояснення механізмів його дії. Цю небезпеку Є. Ерліх добре розумів.

У певному сенсі соціологію права Є. Ерліха можна визнати попередницею системної теорії Н. Лумана, як було запропоновано кілька десятиліть тому Клаусом Зігертом. У такому ракурсі правовий плюралізм Є. Ерліха являє собою ідею про соціальну обумовленість як держави та її права, так і інших правових порядків, створюваних самим суспільством. Із цього погляду державне та суспільне право, право юристів і право соціальних союзів не суперечать, а доповнюють одне одного.

Вчення Є. Ерліха дозволило вести сучасний правовий дискурс про право в новому, більш ліберальному вимірі. Таке розуміння зв'язку права і держави дає можливість переосмислити традиційну концепцію пов'язаності права своїм же власним правом на користь ідеї підпорядкування і держави (як політичної системи суспільства), і права (як автономної упорядковуючої основи соціального життя) самому суспільству, в якому і «лежить центр ваги розвитку права» [4, с. 181].

Отже, ідеї Євгена Ерліха про «живе право» мають вирішальне значення для створення правової традиції та розвитку правового плюралізму в тому вигляді, в якому він існує сьогодні. І в контексті сучасних умов ми розглядаємо поняття онтологічного плюралізму ідей Євгена Ерліха.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белоносов В., Некрасов А. Правовой плюрализм: Теоретический аспект. *Вектор науки ТГУ*. 2013. № 1.
2. Рулан Н. Юридическая антропология. Пер. с франц. Москва, 1999.
3. Холл Дж. Интегративная юриспруденция. *Антология мировой правовой мысли: в 5 т. Т. 3* : Европа. Америка: XVII – XX вв. Москва, 1999. С. 739–743.
4. Антонов М. Ойген Эрлих: Живое право против правового плюрализма? *Правоведение*. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2013. № 1. С. 157–181.
5. Santos B de Sousa Law: A Map of Misreading. Toward a Postmodern Conception of Law. *Journal of Law and Society*. 1987. № 14. P. 297.
6. Cotterrell R. Law and Community: A New Relationship. *Sociological Perspectives on Law / R. Cotterrell, (ed.)*. Volume II. 2001. Ashgate ; Dartmouth : Aldershot. P. 357.
7. Javier A. Trevino (ed.). *Classical Writings in Law and Society*. 2nd ed. New Brunswick, 2011. P. 132.
8. Webber J. Naturalism and Agency in the Living Law. *Living Law: Reconsidering Eugen Ehrlich / M. Hertogh (ed.)*. Oxford, 2009. P. 201–221.
9. Singh S. Eugen Ehrlich's living law and its Legacy for Legal Pluralism. URL: <http://ssrn.com/abstract=1660606>.
10. Banakar R. Sociological Jurisprudence. *An Introduction to Law and Social Theory / R. Banakar (ed.)*. 2002. Portland, Oregon : Hart Publishing. P. 33–34.
11. Griffiths J. What is Legal Pluralism?